

В.В. Шерстюк

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СЕЛІТРОВАРНОГО ПРОМИСЛУ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У статті розглядаються різні аспекти розвитку селітроварного промислу в сіверянському прикордонні Московського царства та Речі Посполитої в XVII ст., переважно, на основі даних Московського архіву Міністерства юстиції. Розкриваються спільні та відмінні риси московського та польсько-«черкаського» характеру розвитку цієї галузі економіки, основні моменти торгівлі селітрою в цих землях, здійснюється спроба визначити причини слабого розвитку Московського селітроваріння і його порівняно висока інтенсивність в середовищі «черкас-литвинів».

Ключові слова: Московське царство, Річ Посполита, селітра, селітроваріння, черкаси.

У XVII-XVIII ст., у часи численних бойових баталій, роль виробництва пороху та основного його компоненту – селітри набуло вирішального значення в країнах Центральної та Східної Європи. Найбільшим виробником селітри була Річ Посполита. Московська держава, постійний її воєнно-політичний опонент, намагалася налагодити і своє виробництво цієї сировини. Основними центрами селітроваріння стають південні прикордонні землі цих двох держав, де відбувалися доволі цікаві перипетії подій, пов'язані з цим промислом, висвітлити які й покликана дана робота.

Питанням селітроварництва на теренах Лівобережної України присвячене вже не одне наукове дослідження Д. Телегіна, В. Андрієнка, Г. Апанович та ін. Крім вищезазначених загальних, відбувалися дослідження тематики за географічною ознакою: наприклад, селітроваріння на теренах Слобожанщини, що в XVII ст. належали до сфери впливу Московського царства, досліджували Д. Багалея, О. Федоровський, М. Ключнев; у Чернігово-Сіверському краї – П. Кулаковський; Полтавському (які являлися в більшій мірі землями Речі Посполитої) – Л. Падалка, О. Супруненко, І. Кулатова, С. Сапегін, С. Скорий, В. Приймак та багато інших.

У даному аспекті вбачається доволі цікавим спробувати простежити, яким чином розвивалися селітроварні промисли в порубіжних територіях цих двох держав. В сучасному географічному аспекті досліджувана ділянка займає межі історичної Чернігово-Сіверщини, Південної Слобожанщини, Північної Полтавщини.

Складністю розробки даної проблематики є порівняна маловідомість на сьогодні джерел того часу, особливо першої половини XVII ст. Крім того, значна частина дій польських магнатів, що володіли прикордонними землями Лівобережжя та мали чималу місцеву автономію, залишалася

таємницею для королівської влади, а тому й не завжди відображалася в документах. І навпаки, прискіпливо-бюрократична московська система управління фіксувала іноді навіть доволі дрібні сторінки історії того часу, що, звісно, хоч і уповільнювало тогочасний розвиток на місцях, зокрема промислів, але наразі дає нам неоціненний матеріал для реконструкцій суспільно-економічної та військово-політичної історії цього регіону.

Зважаючи на це, основним джерелом відтворення процесів селітроваріння в московсько-польському порубіжжі в цій роботі стали матеріали Московського архіву Міністерства юстиції, описи яких видавалися серією книг в 1869-1921 рр. [3; 4; 5; 6; 7].

На відміну від московської адміністрації, розвиток селітроваріння на територіях, підпорядкованих польському уряду, відбувався значно інтенсивніше, причому настільки, що вже в 1620-1630-х рр. черкаським майстрам на цій території ставало тісно. Унаслідок цього останні активно почали проникати в малозаселені південні окраїни Московщини, та започатковувати там свої варниці. Особливо інтенсифікація проникнення черкасів на землі Московського царства (по долинам річок Мерла і Мерчик, по Ворсклі вище Охтирки, у Путивльській уїзді та Білгородщину в Посейм'я) спостерігається у 1620-1640-х рр. Метою цих походів було облаштування на цих землях промислів: бортних, звіроловних та, звісно, селітроварних. Перевага варіння селітри саме на цій території полягала в можливості неофіційного, і відповідно, безподаткового її виробництва, що в рази збільшувало прибутки, адже на цей час долини рр. Сули, Псла та Ворскли вже де-юре були у власності кількох магнатських польських родів, і виварення селітри на цих землях потребувало, звісно, сплати податків.

У 1620-1623 рр. виходять заборони селитися вихідцям із-за кордону в Путивльському повіті. Це було пов'язано з тим, що значна частина населення порубіжних міст збиралася по весні переселятися в межі Путивльського уїзду, зокрема, «жиди і салітарники» для селітряного промислу [7, 103, стлб. 77.]. Але це не заважає населенню з литовського боку займатися промислом у порубіжжі. У 1623 р. троє «жидів-селітряників» із Лубен та Білої Церкви відправилися у Путивльський уїзд для селітроваріння на річках Рабині, Гусиній та Ахтирі [7, 65, стлб. 78]. Зокрема, в документах згадується про незаконне варіння селітри в Путивльському уїзді жидом Мошкою [5, 17, стлб. 12]. У 1641-1643 рр. відбувається захоплення литовцями землі в Лосицькій волості Путивльського повіту для селітроваріння [4, 252, стлб. 146].

Лише в 1640-х рр., після збільшення московської присутності на Середній Ворсклі та по Мерчику, царський уряд неодноразово здійснює акції по висилці в польську сторону чужих уходників. Так,

у 1648 р. відбувається «депортація» в литовську сторону із вольнівського (з р. Мерла), а потім – з хотмизького, повітів польських і литовських людей з пасік, буд і селітряних варниць [5, 509, стлб. 571, 218, стлб. 174]. Ті ж самі процеси в першій половині XVII ст. відбувалися на даній території і відносно інших промислів, зокрема, соляного на Торі [8].

Причиною такого широкомасштабного просування в московські землі черкаських селітроварних майстрів під егідою польських магнатів було й те, що доволі часто останні вважали ці землі своїми, принаймні, на словах. Так, деякі з висланих відмовлялися з'їхати з р. Мерла «по велінню панів, від яких вони на пасіках сидять». Один з них, гадяцький міщанин Никодим Петров, заявив, що «писав до них Конецьпольський і не велів їм з тієї землі сходити для того, що та земля буде як завжди королівською» [5, 509, стлб. 571]. Крім того, поляки бажали поставити власні міста на Торі та Мерчику, для чого тут проводилася розвідка [5, 510, стлб. 571].

Свідченням низького розвитку селітроваріння в московських землях був і стан торгівлі селітрою. Московський центральний царський уряд та воеводи на місцях досить часто купували селітру на стороні – в литовських майстрів, зазвичай, в одному з найбільших селітряних центрів Польського Лівобережжя – Миргороді, чи у заїжджих купців з польського боку.

Московський уряд, зазвичай, сприяв торгівлі селітрою на своїх землях. У 1646 р. Посольський приказ дозволяє путивльському воеводі пропускати польських і литовських купців на Дон для торгівлі, і в т.ч. порохом [2]. В 1648 р. жителі Хотмизька купували селітру в миргородських людей [5, 510, стлб. 571, 219, стлб. 174]. Під 1649 р. відома пам'ятка про прийом у князя Семена Волховського селітри, купленої ним у Хотмизьку в литовських торговців [7, 159, стлб. 137].

Торгівля селітрою литовськими людьми в межах Московського царства, зокрема, Путивльського повіту та в його околицях, відбувалася не лише законним, а й навіть більше саме в обхід державного контролю. Так, навіть монахи Севського Спаського монастиря звинувачувалися в незаконному перевозі торговців-литовців з селітрою та ботницькими товарами через Сейм [5, 99, стлб. 77]. Також закупівля селітри для Пушкарьського приказу відбувалася в найбільшому селітроварному центрі Московії – Путивлі [7, 145, стлб. 1276].

Особливо потребу в селітрі/поросі Московський уряд відчув у 1630-х рр.: повстання Трясила 1630 р., закінчення терміну дії Деулінського перемир'я та смерть у цей же час польського короля Густава III Вази спонукало царя розпочати військові дії проти Речі Посполитої. Закупка в Європі (Нідерландах, Англії, Швеції, німецьких державах) зброї та пороху безперервно зростала з 1626 р. Відповідно, почали

зростати темпи внутрішнього виробництва селітри. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Польщі. Тому саме на 1630-ті роки спостерігається найпотужніша інтенсифікація селітроварного виробництва в обох державах, що супроводжувалася, звісно, розширенням територій сировинних баз, особливо литовсько-польською стороною.

Безсумнівно, Московське царство на середину XVII ст. теж починає розгортання розробки селітри в прикордонних землях. Так, під 1648 р. відомий царський указ про облаштування засік на дорогах, прокладених селітряними заводчиками біля Вільного [5, 219, стлб. 174]. Але це було зазвичай виключенням, ніж правилом. У 1653 р. надається дозвіл селітряному уговорщику Івану Лелякову рубати ліс за р. Ворсклою, воду возити та їздити через посад і млинову греблю біля м. Вільного [7, 174, стлб. 147].

До середини XVII ст. селітроваріння деякою мірою в межах південних регіонів Московського царства було налагоджене лише в Путивльському повіті. Тут містилися нечисленні державні варниці, яким діставалося й від походів «воровських черкас». Так, козаки з Канева ходили до Коломака [1, 95], група «воровських черкас», у т.ч. з Миргорода, – аж до Чугуєва [1, 57-58]. Причому ці ходіння носили повсякчасний характер. Під 1623-1624 рр. є документи про взяття в полон литовськими людьми селітрянника путивльця Бориса Колеса і Дмитра Селіванова та про їх повернення з полону [5, 17, стлб. 12].

Особливо небезпечним селітроваріння в прикордонних землях стало в 1630-х рр. під час польсько-московської війни, а досягло свого апогею в часи перебування до 1647 р. Так, наприкінці жовтня 1632 р., ще до початку польсько-московської війни, загін з 150 чоловік вирушив з Миргорода та Прилук і напав на варницю селітряного «уговорщика» Афанасія Полуянова. Останній був попереджений про підхід загону, та з усім реманентом та селітрою вирушив до Рильська, але черкаси його наздогнали біля Яблонового лісу і погромили [7, 117, стлб. 95]. На поч. 1640-х рр. литовці захоплюють варниці на р. Боровні (Хотмизький уїзд) [7, 141, стлб. 124].

Не завжди рятувало ситуацію й численне направлення на варниці ратних людей: у документах Розрядного приказу 1620-х рр. дізнаємося, що на варницях (зокрема Бузових курганах) чергувало відразу 50-100 ратних «боярських дітей» по 2 місяці. У 1628-1629 рр. відомі документи про надсилання охорони на Грайворонську варницю в Путивльському повіті, на ряд варниць у Рильському [3, 18, стлб. 40]. Через кілька років були укріплені варниці селітряних майстрів Івана Селітрянника, Дмитра Горбунова і Дмитра Лелякова в Путивльському уїзді, але знову ж таки замало [7, 133, стлб. 89]. У 1642-1643 рр. зазначалася необхідність будівництва острожка для захисту варниці в Вольнівському повіті [4,

284, стлб. 191]. Того ж року навіть був здійснений розпис служилим людям в порубіжних «українних» московських містах, для відсилки останніх на захист варниць [4, 287, стлб. 192]. Небезпека змушувала іноді втікати з промислів не лише робітників, а й їх «голів» [напр.: 3, 28, стлб. 58].

Не завжди легко було селітроварам на службі Москві й у взаєминах з власними адміністраціями. Неодноразово в документах того часу трапляються дані та скарги про утиски щодо майстрів ємчужної справи з боку воєвод.

Так, у 1627 р. фігурує скарга ряду людей, і в т.ч. селітряного майстра Романа Селітреника на путивльських воєвод стольників Б.М. Нагого та П.Н. Бунакова на «насилля та образи» [5, 44, стлб. 25], у 1630-1631 рр. Мар'я Селітреникова згадується в контексті суперечок про утиски з боку путивльського воєводи М.М. Бутурліна [5, 71, стлб. 49], в 1633 р. селітра, надіслана селітряним майстром Дмитром Горбуновим до севських порохівниць, була захоплена севськими воєводами [7, 118, стлб. 95].

Крім чиновницьких людей, селітровари зазнавали утисків і від служилих. Під 1627-1631 рр. є документи про розорення станичними отаманами та «їздоками» бортних угодів путивльців Івана Селітреникова та Юрія Сулешкіна по рр. Ворсклі та Ворсклиці в Ніцанській волості [5, 61, стлб. 41]. Показово, що угіддя на р. Ворскла освоюють путивльські люди, що може свідчити про відсутність на кін. першої чв. XVII ст. в повітових центрах Поворскля кваліфікованої та достатньої робочої сили та умов для самостійного облаштування виробництв, у т.ч. селітроварного. Це питання розкриває лист того ж І.Р. Селітреника (документи 1630-1633 рр.) рильському воєводі зі скаргою на арешт його прикажчика, що приїхав у Рильськ для купівлі «покупок до селітряної справи» [5, 219, стлб. 174].

Також селітроварам не можна було ступити зайвого кроку без відома воєвод чи центральної влади: незаконні дії переслідувалися та каралися досить суворо. Так, у 1648 р. у Вольненському повіті розшукувалися «офіційні» селітряні уговорщики Дмитро Горбунов і Михайло Лиморов, що варили в лісах селітру, та проклали у них дороги [4, 321, стлб. 259; 5, 509, стлб. 571], в 1652 р. селітровара Івана Лелякова покарали кнутами за те, що він своїм людям наказав біля селітроварні сікти ліс та робити просіки в заповідному лісі [4, 387, стлб. 331].

Мала кількість московських селітряних варниць та їх доволі значна розмірність, їх державне підпорядкування та офіційність засвідчується описами «Поверстной книги», де вони виступають об'єктами на рівні з населеними пунктами. Згадується селітряна варниця на Бузових курганах. На інших територіях згадуються Воротинські біля Калуги та варниця біля Воротинська [9].

Незначну кількість селітряних майстрів у

Московській державі на першу половину – середину XVII ст. царський уряд намагався компенсувати більшими об'ємами варниць та порівняною усталеністю цієї справи. Місцевим воєводам були відомі імена усіх майстрів-селітроварів, що офіційно промишляли на їхніх землях: вони фінансувалися, контролювалися та охоронялися з повітових міст чи Москви.

Безперечно, центром селітроваріння Московської держави був Путивльський уїзд. З 1622 р. селітряні варниця в Путивльському уїзді передаються майстру Гаврилову [3, 7, стлб. 12].

Також серед відомих путивльських селітряних уговорщиків можна назвати Михайла Горбунова (згадується 1630-1631, 1633, 1651-1653 рр.) [5, 229, стлб. 186; 7, 133, стлб. 89] і Дмитра Лелякова (1630-1631, 1653 рр.) [7, 133, стлб. 89, 174, стлб. 147], та ін. Ну і звісно, найвідоміша сім'я селітроварів з відповідним прізвищем Селітряник (Селітреников). Серед них відомі Роман Іванович Селітряник (1620-1627, 1630-1631 рр.), здається, зачинатель родової справи [7, 106, стлб. 79, 133, стлб. 89], Воїн Селітреников, його син (цікаво як простежується еволюція прізвища Селітряник-Селітреников) (1683-1684 рр.) [6, 303, стлб. 1175], Іван Селітряник (1630-1631 рр.) [7, 133, стлб. 89], Воїн Іванович Селітряник (1665-1666 рр.) [7, 299, стлб. 226].

Причиною цього була значна кількість тут придатних для селітряної справи курганів-могил. Звісно, для цього підходили також вали стародавніх городищ, але останні часто були заселені у XVII ст. Руїнування ж фортечних валів селітроварами, напр. у Юр'євому-Польському в 1643-1645 рр. [3, 366, стлб. 843], викликало штрафні санкції.

Крім того, московське селітроваріння було настільки сімейною справою, що в документах 1630-1631 рр. фігурує навіть Мар'я Селітреникова, дружина путивльського майстра Романа Селітреника [5, 71, стлб. 49; 7, 104, стлб. 78].

Порівняно серйозно за справу селітряного виробництва московський уряд береться лише з середини XVII ст., що пов'язано з Визвольною війною. Також причиною більш численного облаштування варниць на північ від рубежу на теренах Московії стало тимчасове обривання старих ресурсних баз та торговельних поставок з України селітри, а також величезна армія селітроварних майстрів з України, що після 1654 р. вже офіційно могли працювати на Москву.

Причиною повільного розвитку в землях Московського царства промислів, і, в основному, селітроварного, Д.І. Багалій справедливо вважав надзвичайну бюрократизацію управління. Воєводи на місцях мали надзвичайно мало повноважень, і, зазвичай, не могли навіть кроку ступити без відписки до царя чи в повітовий центр. На противагу їм польська місцева магнатська влада

являла собою королівства в королівстві: наділені й так широкими автономними повноваженнями, та майже завжди самовільно вирішуючи й справи суто королівських повноважень, вони таким чином сприяли інтенсифікації розширення промислів на власних окраїнах та за їх межами в землі, що де-юре чи де-факто належали Москві [1].

Як помітно з документів того часу, розвиток московського селітроварного промислу нерозривно пов'язаний з селітряними майстрами литовсько-черкаських земель. Іноді литовські люди працювали на них, певно, як полонені чи напівзалежні люди. Тому не дивно, що втечі робітників з варниць були звичним явищем. Під 1628-1629 рр. відомий документ про втечу литовців з селітрянної варниці в Рильському повіті [5, 68, стлб. 47] та про розшук цих чи подібних їм втікачів [5, 50, стлб. 32].

Черкаські селітровари працювали на рівні з московськими, та доволі часто використовувалися в повітових центрах та Москві для облаштування самих варниць і навчання варити селітру місцевих майстрів. У 1628-1629 рр. у Владимир було відправлено «кормового черкашенина» Івана Матвєєва для селітрянного варіння [5, 49, стлб. 32]. У «Сметном списке 7139 г.» (1631 р.) у Москві при Пушкарському приказі було 33 чоловіки «зелейных и селитренных мастеров», в котрих були «иноземцы и руские люди» [10]. У 1630-1631 рр. селітровар Р. Селітрянник пише прохання мати йому литовських найманих прудників, пічників, бондарів та ін. для розвитку селітроваріння [7, 133, стлб. 89], а в Москву направляються литовці-селітровари для передачі досвіду [3, 172, стлб. 134].

Але й після Визвольної війни роль черкасів у поповненні селітрянних запасів Пушкарського приказу була неоціненна. Зокрема, відомий Тимофій Молчевський, острозький черкас-селіторщик, що з 1661 р. доставляв селітру в приказ [5, 462, стлб. 537], згадується він і 1685 р. [6, 137, стлб. 893]. Під 1659 р. відома довідка Розрядного за вимогою Пушкарського приказів про кількість грошей, виданих на селітрянне варіння черкашенину Федору Домарицькому [4, 471, стлб. 417].

Таким чином, на прикордонні Московського царства та Речі Посполитої першої половини – середини XVII ст. відбувалися доволі активні перипетії у галузі селітровидобувної справи. Проаналізувавши вищенаведене, неможливо не відзначити виключну роль черкаського населення у московському селітроварінні, причому ця роль була як негативна (спрямована на використання чужих ресурсів, грабунки), так і позитивна (торгівля, передача досвіду).

Посилання

1. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских

при Московском университете / Под заведыванием Е.В. Барсова. – Москва: В Университетской типографии (М. Катков), 1886. – Книга вторая. Апрель-июнь. – Отдел IV. – С. 1-264.

2. Грамота из Посольского приказа путивльскому воеводе Ю. Долгорукому о разрешении пропускать из Путивля на Дон «польских и литовских» купцов для торговли хлебом, порохом и свинцом. 1646 г. мая 15 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/300let_voss/41-60/41.htm.

3. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга одинадцатая. Документы разрядного приказа. Московского и Владимирского столов. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1899. – 509+55 с.

4. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга двенадцатая. Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1901. – 551+76 с.

5. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга пятнадцатая. Документы разрядного приказа. – Санкт-Петербург : Типография Императорского Московского Университета, 1908. – 533+154 с.

6. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга шестнадцатая. Документы разрядного приказа. – Санкт-Петербург: Синодальная Типография, 1910. – 518+182 с.

7. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга восемнадцатая. Документы разрядного приказа. Севского стола. – Санкт-Петербург : Синодальная Типография, 1913. – 410+108.

8. Пірко В.О. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст.: Історико-економічний нарис і уривки з джерел / В.О. Пірко, М.В. Литвиновська. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.

9. Поверстная книга. Географические справочники XVII века // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/Geogr/text1.htm>.

10. Сметный список 139 году // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1620-1640/Smetnyj_spisok_1631/text.htm.

Шерстюк В.В. Некоторые аспекты селитроварного промысла московско-польского пограничья в первой половине – середине XVII в.

В статье рассматриваются различные аспекты развития селитроварного промысла в северянском пограничье Московского царства и Речи Посполитой в XVII в., преимущественно, на основе данных Московского архива Министерства юстиции. Раскрываются общие и отличительные черты московского и польско-«черкаского» характера развития этой отрасли экономики, основные моменты торговли селитрой в этих землях, делается попытка выявить причины слабого развития Московского селитроварения и его сравнительно высокая интенсивность в среде «черкас-литвинов».

Ключевые слова: Московское царство, Речь Посполитая, селитра, селитроварение, черкаси.

Sherstiuk V.V. Some aspects of the saltpetre craft in the Moscow-Polish borderland in the first half – middle of XVII century

The article reviews various aspects of saltpetre craft in the Moscow and Rech Pospolita severian borderlands in the second half of XVII cent., mainly based on the Moscow archives of the Ministry of Justice. Uncover the common features of Moscow and the Polish-“Cherkassy” nature of this sphere of economy. Also determined key points of saltpetre trade in these lands. The reasons of low saltpetre craft development in Moscow land its relatively high intensity in the environment of “Cherkasy-Lithuanians” are revealed.

Key words: Moscow land, Rech Pospolita, saltpeter, saltpetre craft, -“Cherkassy”.

01.04.2011 p.